

בין טריפוליטאניה לארץ-ישראל במאה הי"ט

ידיעות על שד"רים ועל עולם

הרווי גולדברג

במאה ה-19 הקשר בין ארץ-ישראל ליהדות טריפוליטאניה — הכוללת במקורות של אותה תקופה גם את היהודים שבקירנאיקה — התנהל בעיקר באמצעות שד"רים מהארץ לשם ועולים משם לכאן. על שלוחים מארץ-ישראל בטריפוליטאניה בתקופה הנדונה יש בידינו כמה חיבורים,¹ לא כן על העלייה משם לארץ, וזהו ניסיון ראשון לסכם את הידוע על כך.

א. שלוחים מא"י, 1800-1909

מהנתונים המובאים בספרו של א' יערי, 'שלוחי ארץ-ישראל', עולה, כי משנת 1800 עד 1909 פקדו את טריפוליטאניה 27 שלוחים.² מיון שלוחים אלה על-פי פרקי-זמן של עשור שנים והעיר השולחת ניתן בטבלה הבאה:

ס"ה	1800-1809	1810-1819	1820-1829	1830-1839	1840-1849	1850-1859	1860-1869	1870-1879	1880-1889	1890-1899	1900-1909	ס"ה
ירושלים	2	2	—	1	1	2	2	4	—	—	—	14
צפת	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	3
טבריה	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	1	4
חברון	—	—	—	—	—	2	—	2	1	—	1	6
ס"ה	3	2	—	1	2	6	3	7	1	—	2	27

רשימת ההפניות הביבליוגראפיות — ראה בסוף המאמר.

1 על שד"רים שהגיעו בסוף המאה ה-18 ובהתחלת ה-19, כתב ר' אברהם כלפון — ראה: רקח, עמ' קט-קיג; על שלוח חברון בכומס בשנת 1906 ויחס אנשי המקום אליו — ראה: שלושיץ, א, עמ' 138-143; על שלוחים לטריפוליטאניה בכלל — ראה: יערי, לפי המפתח: טריפולי (אפריקה), עמ' 921.

2 השר"ר הראשון לטריפוליטאניה, הידוע לנו, ר' משה טרדילזה, הוא משנת תכ"ו — ראה: יערי,

מהטבלה עולה, כי כמחצית מהשלוחים נשלחו על-ידי ירושלים, ואין בכך כדי להפתיע, וכי ריכוז גבוה יחסית של שלוחים היה בשנות החמישים ובשנות השבעים. ריכוז זה אפשר שיש לו קשר לשני אירועים. האחד — מידת השליטה של קושטא בטרופוליטאניה, שהיתה חלק מהקיסרות העות'מאנית מ-1551 עד 1911, היתה שונה מזמן לזמן. בשנת 1835, לאחר פרק-זמן של שלטון עצמאי-למחצה של שושלת קאראמאנלי, חזרה קושטא לשלוט ישירות בטרופוליטאניה וביססה את שליטתה בה רק בשנות ה-50.³ האירוע השני — הוא מינוי חכם באשי בטרופולי החל משנת 1874.⁴ שני אירועים אלה השפיעו על תחומים שונים של החיים היהודיים במקום, ואפשר שהשפיעו גם על ריבוי השלוחים לשם בשנות החמישים והשבעים.

רוב השד"רים הללו שהו בטרופוליטאניה יותר משנה אחת. חלק מהם גם יצאו לכפרים ולישובים הקטנים, חלק אחר נשאר בו בעיר-הבירה וייפו כוחם של תושבים מקומיים, שכינהו בתור אחראים על קופות 'הכולל', לאסוף בשמם את הכספים, וזאת בהסכמת רבני טרופולי.⁵ בהסכמה משנת 1873 מסופר על שד"ר שמינה את ר' ציון רקח בטרופולי כאחראי על הקופות המקומיות השונות ועל חלוקת הכנסותיהן לפי מפתח: לירושלים — 40%, לצפת, לטבריה ולחברון — 20% כל אחת.⁶ נראה כי התרומות לארץ-ישראל היוו לפעמים נטל על היהודים המקומיים והיו מקרים שהקהילות ניסו להשתחרר מעול זה. כך, למשל, ב-1869 נתקל שד"ר בסירובם של יהודי טרופולי לתרום, בהתבססם על תקנה, שלפיה יכול לבוא אליהם שד"ר אחת לחמש שנים ולא יותר.⁷ במקרה אחר, ידוע כי יהודי העיירה מצראטה השתמשו מהקביל את פני השלוח ר' יעקב סקלי הכהן.⁸

השלוחים מארץ-ישראל עסקו לא רק בתרומות. כמה מהם מונו כדיינים בקהילות טרופוליטאניה ושהו בהן זמן ממושך, בהם: ר' נתן אדאדי, יליד ארץ-ישראל (1740) שהגיע לטרופולי כשלוח ומונה בה דיין משנת 1790 עד שובו לארץ ב-1809; נכדו, ר' אברהם אדאדי, שנולד בטרופולי (בערך 1800) עלה עם סבו לארץ ולאחר הרעש בצפת יצא כשלוח לכמה ארצות, הגיע לעיר-הולדתו ושימש בה כאב בית-דין; ר' אליהו בכור חזן, שהגיע לצפון-אפריקה כשלוח ומונה רב בטרופולי ואף היה הראשון שנשא את התואר חכם באשי בתפוצה זו.⁹ מקרים אלה ואחרים מלמדים, כי השד"רים מארץ-

עמ' 289-290. יצוין, כי יערי מבסס לרוב את נתוניו על-פי שטר-המינוי של השלוחים. יש להניח, שבדרך-כלל יש חפיפה בין הוצאת השטר ליציאה לשליחות, אך אין ודאות בכך. שנית, על אף העבודה העצומה שהשקיע יערי בחיבורו, מן הסתם לא כל השלוחים ידועים לנו.

3 ראה: הכהן, הגיד, עמ' 144-146; הירשברג, ב, עמ' 173-174.

4 ראה: סימון, עמ' 6-7.

5 ראה: סלושץ, עמ' 138-143; הכהן, יומן, עמ' 51; הכהן, הגיד, עמ' 296.

6 ראה: רקח.

7 ראה: יערי, עמ' 182.

8 ראה: בן-צבי, עמ' 77-86.

9 על ר"ג אדאדי — ראה: יהדות לוב, עמ' 68; על נכדו ר' אברהם — ראה: כתלון (החולק על כך

ישראל מילאו תפקיד נכבד בחיים הקהילתיים והדתיים של יהדות זו. מידיעות אחרות ידוע על שד"רים שהגיעו לטריפולי ועסקו בענייני הלכה כגון: ר' דוד דבש, שעלה מטריפולי לירושלים וחזר לארץ-מוצאו כשלוח (1853), ובהיותו בטריפולי הציע לר' א"ח אדאדי שישלח באמצעותו תשובה בענייני הלכה לחכמי ירושלים. עוד ידוע על ר' יחיאל אביטבול, שלוח צפת (1876-1879), שבהיותו בטריפולי כתב משם תשובות בהלכה.¹⁰ שלוחים כתבו תוך כדי שליחותם הסכמות על ספרים שכתבו רבני טריפולי, וידוע על שלוח שכתב קמיע לבקשת מארחיו.¹¹

פעולת השד"רים חזקה אפוא את הזיקה בין יהודי המקום לארץ-הקודש, הן על-ידי פעילותם הישירה — גיוס תרומות למען הישוב בארץ, והן כעקיפין, באמצעות פעילויות רוחניות ודתיות שמילאו תוך כדי שליחותם. נוסף לכך, חלק מהם, כאמור, עלו מטריפוליטאניה, קודם שיצאו לשליחותם, ושימשו דוגמה אישית לעלייה.

ב. עולים מטריפוליטאניה

הידיעות שבידינו על עליות מטריפוליטאניה לארץ-ישראל במאה ה-19 אינן מרובות, וכולן הן על עליות של בודדים ולא של ציבור, כמו חבורות או תנועות. בפרק הקודם ראינו כי בין השד"רים שהגיעו לטריפולי היו מקומיים שהם או אבותיהם עלו קודם לכן לארץ, כמו ר' נתן אדאדי, שחזר ארצה בהיותו בן 69 ונפטר בצפת בשנת 1818. גם נכדו ר' אברהם חי אדאדי חזר לצפת בסוף ימיו, לאחר כהונתו כאב בית-דין בטריפולי. עולה מפורסם אחר הוא ר' אברהם כלפון, יליד טריפולי (1735) שעמד בראש הקהילה בשנים הסוערות של סוף המאה ה-18. הוא עלה לצפת בשנת 1800 ונפטר בשנת 1819/20.¹²

על נסיבות עזיבתו של ר' יצחק גויטע את טריפולי, כותב מרדכי הכהן:

הוא ברח מטריפולי לאירופא, בידי אניה אחת מלאה יין אשר הביאו אותה שודדי הים ליוסף פחה, וה' יצחק הנד' שחק ביוסף פחה מכר את האניה והיין ולא שב עוד טריפולה. גם באירופא סגל כסף רב ובסוף ימיו עלה לארץ-ישראל, גם הקדיש סך עצום מנכסיו בצפת ת"ו.¹³

מטריפולי נסע גויטע לטרייסט. במבוא לספרו 'שדה יצחק', הכולל חידושים על הש"ס ועל התנ"ך, מוזכרות תרומותיו לבניית בתי-כנסת בצפת, שנחרבו ברעידת האדמה

שר' אברהם היה בנו של ר' נתן ככתוב ביהדות לוב — עמ' 68; על א"ב חזן — ראה: הכהן, הגיד, עמ' 147, 168, 198 ואילך.

10 על ר"ד דבש — ראה: יערי, עמ' 734; על ר"י אבוטבול — ראה: שם, עמ' 678.

11 ראה: קצין, עמ' עה-עט; אדאדי, דף סב ע"א.

12 ראה: הכהן, הגיד, עמ' 200-201.

13 ראה: הכהן, הגיד, עמ' 270-271.

בשנת 1837, ולבניית בית-מדרש גדול בטבריה.¹⁴ בתעודה אחרת, שהדפיס ר"מ טולידאנו, מזכרת הבטחתו לתרום לתיקון בית-כנסת האר"י בצפת, הבטחה שלא קוימה במלואה.¹⁵

עולים נוספים מטריפוליטאניה ידועים לנו מן המחצית השנייה של המאה ה-19, והם: כליפא דעדוש, משה חדר, חכמון בן דוד וניסים נחום.¹⁶

כמה פרטים על עולים בשלהי התקופה העות'מאנית הגיעו לידי באמצעות ראיונות בעל-פה שערכתי עם יהודי לוב בארץ. א' ארביב (מבתים) מספר על אביו שנסע בצעירותו לטריפולי שבסוריה כדי לשחרר סחורות שהגיעו לשם בטעות במקום לטריפולי שבלוב, ואחר-כך עלה לרגל לירושלים. שם הוא נשא לאישה את בת הר' יום-טוב ששון, קבע את מושבו בבית-לחם והתפרנס כאחד מפקחי הבארון רוטשילד בכרמי ראשון-לציון.¹⁷ במלחמת-העולם הראשונה חזר עם אשתו לטריפוליטאניה. א' עטייה (מנתניה) סיפר על אבי-אביו, שהיה עשיר מאוד ועלה לארץ בערוב ימיו, בשנת 1911, ועימו צרור של זהובים שיבטיחו את פרנסתו פה, ובכספו בירושלים רכש נכסי-דלא-ניידי. בנו (אביו של עטייה), שהיה צעיר לימים, ניסה להצטרף אליו ולעלות עמו, אולם קודם שעלו לאונייה בנמל טריפולי מנעוהו הפקידים התורכים, היכו בו ופסקו: צעירים לא עולים לארץ-ישראל. אולי אפשר לראות בעדות זו ביטוי להתנגדות הפקידות התורכית לעלייה הגוברת של יהודים לארץ-ישראל באותו זמן.¹⁸

אינן לנו נתונים על תהליך העלייה מטריפוליטאניה בתקופה זו, אך ידוע, כי הקשר בין ארץ זו ובין ארצות שמעבר לים היה במאה ה-18 דרך ליבורנו — בדרך זו הגיעו אליה, למשל, רוב השד"רים — ואילו במאה ה-19 פתחו התורכים קו של אוניות קיטור. עובדה זו וכן היות טריפוליטאניה וארץ-ישראל בתקופה הנדונה חלק מממלכה אחת ודאי סייעו לקיום קשרים קבועים ביניהן.

מניעי העלייה לארץ בתקופה זו היו דתיים. בסיפורי העלייה שתוארו בולטת בעיקר קדושתה של ארץ-ישראל, ונוספו לה כיסופים ל'נחלת האבות', כפי שהיא באה לידי ביטוי בעלייתם של ר' נתן ור' אברהם אדאדי. אפשר שסיפור יציאתו של יצחק

14 ראה: גואיטע, ההקדמה.

15 ראה: טולידאנו, עמ' 152. יצויין כי בשני מקורות אלו (גואיטע, טולידאנו) מוזכר גואיטע כאיש טריסט, ולא צויין מוצאו מטריפולי.

16 על עולים אלה — ראה: יהדות לוב, עמ' 74-85. אשר לחכמון בן דוד (1840-1908), על-פי תאריך לידתו אין להניח שהוא הוא הזקן משנת 1872, המוזכר על-ידי ר"מ טולידאנו (ראה: טולידאנו, עמ' 181-183, ולהלן: הערה 21). על ניסים נחום — ראה גם: קצין, עמ' עה-עט.

17 לעניין זה — השווה הרצאתו של עמנואל סיוון על פקדי הבארון רוטשילד שמוצאם מצפון-אפריקה, שהושמעה בסמינר על הקשרים בין קהילות צפון-אפריקה וקהילות מערב-אירופה, שהתקיימה באקס-אן-פרובאנס, 1982.

18 בריון על העלייה לא הובאו ציונים לעליות שלא יצאו לפועל. דוגמת מרדכי הכהן, שכתב ב-1909 על תוכניתו לנסוע לארץ עם אימו, כדי לרכוש אחוזת-קבר, ולא מימש את תוכניתו — ראה: הכהן, הגיד, עמ' 21. מאוחר יותר הוא היה פעיל בהחייאת הלשון העברית בטריפולי ותומך נלהב בתנועה הציונית בה — ראה: טריפולי. אוסיף עוד, כי מהראיונות בעל-פה, שהבאתי מתוכם כמה פרטים, אפשר ללמוד גם על ראשית הציונות בטריפולי, אלא שנושא זה חורג מגדר מאמר זה.

גואיטע. שהיה כרוך בהטעיית מושל טריפולי, ומאוחר יותר 'הסך העצום' מנכסיו שהקדיש בצפת, הם ביטוי לכיסופים אלה. לעומתם ניסים נחום, בן למשפחת סוחרים אמידה, היה רודף תענוגות בנעוריו ומאוחר יותר שינה דרכיו והקדיש ימיו לתורה וללימוד קבלה. עלייתו ארצה אמנם באה ביוזמת אימו אבל היא היתה חלק מהמפנה שחל בחייו.¹⁹

העולים לארץ היו, בניגוד לדעה הרווחת, לא רק זקנים.²⁰ א"ח אדאדי מלווה את סבו לארץ בהיותו בן 9 שנים. ניסים נחום עולה לארץ בהיותו בן 34 והוא מלווה את אימו ומפרנסה כאן.

עלייתם של קשישים היתה בעייתית במיוחד בגלל בעיות פרנסה. רא"ח אדאדי עלה לארץ לעת זקנתו. לאחר מותו ידעה אשתו שעלתה עמו קשיי פרנסה. ורבני צפת פנו אל בנה שנשאר בטריפוליטאניה שיתמוך בה כדי שלא תהיה למעמסה על קופת הציבור.²¹ חומרתן של בעיות הקיום הכלכלי של העולים עולה מתוך מקורות שונים בני הזמן. באותו מכתב של רבני צפת מוזכר ר' חכמון שעלה לארץ ונזקק לתמיכה. ואילו באחת מתשובותיו של רא"ח אדאדי הוא מזכיר אשה, כנראה זקנה, שעלתה לארץ והשאירה סכום כסף בטריפולי, לצרכי כלכלתה, אם לא תמות תוך שנה.²²

אין בידינו כל ידיעה על מסגרות מיוחדות קהילתיות או דתיות של יוצאי טריפוליטאניה בארץ-ישראל באותה תקופה: לא ארגון עדתי, לא בית-כנסת מיוחד, בית-מדרש, תלמוד-תורה וכיו"ב. מתקבל על הדעת שלא היה להם כל ארגון לעצמם. הפניות, שצוינו לעיל, מצפת לטריפולי לסייע לעולים זקנים כאן תומכות בהנחה, כי לא היה כאן ארגון מיוחד של יוצאי ארץ זו. תומכות בהנחה זו גם הידיעות על עולים עשירים מטריפוליטאניה כמו יצחק גואיטע (בשנות ה-30 וה-40 של המאה) וניסים נחום (בסוף המאה), שתמכו בארץ במוסדות שונים של ספרדים ואשכנזים ולא מצינו שתמכו בארגון של בני עדתם.²³

העובדות שבידינו מלמדות על קשר מיוחד של עולי טריפוליטאניה עם צפת במחצית הראשונה של המאה ה-19 (ר' נתן אדאדי, ר"א כלפון, י' גואיטע; ריא"ח אדאדי). ואף-על-פי-כן במיפקד שנערך ביוזמת מ' מונטיפיורי בשנת 1839 לא צוינו יהודים בצפת שמוצאם מטריפוליטאניה.²⁴ נוסף כי גם ריא"מ טולידאנו הסיק, כי בשנות ה-70 היו בצפת עולים מרוכזים מטריפולי. מן העובדה שידוע לנו בודאות, כי היו עולים במספר ניכר מטריפוליטאניה בצפת ואין לכך ביטוי במיפקד ובקיום

19 ראה: קצין, עמ' עה-עט.

20 ראה: טולידאנו, עמ' 181-183; אדאדי, דף עב ע"א.

21 ראה: טולידאנו, עמ' 181-183.

22 ראה: אדאדי דף טז ע"ג. דוגמה אחרת — על רא"ח אדאדי שבהיותו בטריפולי הורשה למכור נכסים בעבור אדם שישב בצפת, ואולי לצורכי פרנסתו — ראה: טולידאנו, עמ' 181-183.

23 על תמיכותיו של גואיטע — ראה: גואיטע, בהקדמה לספרו 'שדה יצחק'; על ג' נחום — ראה: קצין, עמ' עה-עט.

24 ראה: מיזל.

מוסדות עצמאיים, אפשר להסיק שהם היוו חלק ממסגרות עדתיות רחבות יותר — המערכים, או הספרדים.

לסיכום — ראינו כי במאה ה-19 היה קשר דו־סטרי בין יהודי טריפוליטאניה לארץ־ישראל, של שד"רים מכאן ושל עולים משם. העולים, בהם אישים כולטים, עלו ביחידות, לא קיימו כאן מסגרות מיוחדות לעצמם והתמודדו כאן עם בעיות של קיום כלכלי.

הפניות ביבליוגרפיות

אדאדי	א"ח אדאדי, ויקרא אברהם, ליורנו תרכ"ה.
בן־צבי	" בן־צבי, 'מסעות שליח צפת מאת ר' יעקב סקלי הכהן', אוצר יהודי ספרד, ז (תשכ"ד), עמ' 77-86.
גואיטע	" גואיטע, שדה יצחק, א, ליורנו תרמ"ו.
הירשברג	ח"ז הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, ב, ירושלים תשכ"ה.
הכהן, הגיד	מ' הכהן, הגיד מרדכי — קורות לוב ויהודיה (מהדורת ה' גולדברג), ירושלים תשל"ט.
הכהן, יומן	— —, 'יומן המסעות של מרדכי הכהן בטריפוליטניה בשנת תרס"ו — 1906', גזנים, ג (תשכ"ט).
טולידאנו	"מ טולידאנו, אוצר גזנים, ירושלים תש"ך.
טריפולי	'Tripoli', <i>Israel</i> , Firenze, 25.6.1917.
יהדות לוב	פריז'א זוארץ ואחרים (עורכים), יהדות לוב, תל־אביב תש"ך.
יערי	א' יערי, שלוחי ארץ־ישראל ² , ירושלים (תש"י) תשל"ז.
כחלון	" כחלון, 'הרב א"ח אדאדי: האיש וקהילת טריפולי במאה ה-19', עבודת מוסמך, הוגשה לאוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן תשכ"ט.
מיזל	" מיזל 'רשימת יהודי צפת וסביבותיה משנת תקצ"ט', ספר צפת, א, ירושלים תשכ"ב, עמ' תכה-תעג.
סימון	ר' סימון, 'יהודי לוב והסביבה הנוכרית בשלהי התקופה העות'מאנית', פעמים, 3 (סתיו תש"ס), עמ' 5-36.
סלושץ	נ' סלושץ, מסעי בארץ לוב, א, תל־אביב תרצ"ח.
קצין	"ש קצין, פרי עץ הגן, ירושלים התפא"ר (1931).
רקח	גר"ו רקח, 'שליחי ירושלים בטריפוליטניה', ירושלים, א' (תש"ח), עמ' קט-קי"ג.